

Müller Gabriella

A szovjet kulturális propaganda „eszközei” az Orosz Föderáció Állami Levéltárában

A Magyar Levéltárosok Egyesülete sikeresen pályázott az Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjtemények Kollégiuma „1945 utáni, külföldön őrzött, magyar vonatkozású iratok feltárása és közzététele” című szakmai programja keretében a moszkvai föderációs és városi levéltárakban végzendő, magyar vonatkozású levéltári forrásokat feltáró kutatások támogatására. E célkitűzésnek megfelelően kutatási témaként az 1945 és 1964 közötti szovjet-magyar kulturális-politikai kapcsolatok vizsgálatát választottam, különös tekintettel a kulturális életet befolyásoló propagandaszervezetek magyar vonatkozású iratanyagának feltárására. A kutatás helyszínéül az Orosz Föderáció Állami Levéltárát (Государственный Архив Российской Федерации) jelöltem meg, amely a legfelsőbb szovjet államhatalmi és közigazgatási szervek iratanyagát őrzi, és a kutatás feltételeit, körülményeit, illetve a levéltár által nyújtott szolgáltatásokat tekintve is modern és kutatóbarát helynek számít.

A második világháború lezárását követően kialakult szovjet nagyhatalmi státusz számos új lehetőséget nyitott a Szovjetunió számára, hogy saját pozícióját és befolyását erősítse szinte egész Európában, de még a tengerentúl is. E nagyszabású feladat kidolgozása és megvalósítása azonban igen összetett külpolitikai mechanizmust igényelt, amelynek szerves részét képezte egy olyan intézményrendszer, amely a kommunista ideológia és értékrend terjesztésére, a szovjet kultúra közvetítésére, illetve a baráti országokkal (főként az értelmiségi rétegekkel) való kapcsolattartásra ösztönözte a szovjet politikai propagandát, hogy a Szovjetunió ezáltal a saját érdekei mentén formálhassa a külföldi országok kulturális életét és közvéleményét.¹ A rendszer nem az új világregend kialakulásával együtt jött létre, hiszen az alapjai egészen a húszas évekig nyúltak vissza. Legfőbb elemeit többek közt olyan intézmények és szervezetek alkották, mint a Szovjet Írószövetség Külföldi Bizottsága, a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Társasága, majd a Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége, de ide sorolható a Szláv Bizottság, a Mezdunarodnaja Knyiga Külkereskedelmi Vállalat, az Állami Rádió- és Televízió Bizottság és a Szovjet Tájékoztatási Iroda is.

¹ Стыкалин, А. С. Пропаганда СССР на зарубежную аудиторию и общественное мнение стран Запада в первые послевоенные годы (по документам российских архивов). Вестник Московского Университета. 1997. Сер. 10. No.1. С. 57–70; No. 2. 35–46.

Függetlenül a nemzetközi helyzet változásától, a világ számára mindig is fontos szempont volt, hogy átfogó információt kapjon a Szovjetunióról. A két világháború közti időszakban a külföldre irányuló szovjet propaganda elsősorban a baloldali értelmiség szűk körére összpontosított. A második világháború győzelme azonban alapvető változásokat hozott. A Szovjetunió politikai befolyása megnövekedett Európában, így a német megszállást túlélő európai országok társadalma, közvélekedése és a szovjet birodalomról alkotott képe is átfurmálódott, amelynek eredményeképpen a szovjet kultúra és művészet iránt érdeklődő, a propaganda tevékenységet befogadó közönség köre jelentősen bővült.

A számos csatornán keresztül terjesztett különféle ideológiai és kulturális termékek kezdettől fogva politikai célokat (is) szolgáltak, és ebben az új, kedvező helyzetben a Szovjetunió minden eszközzel igyekezett elérni, hogy a saját kultúráját, életmódját és értékrendjét előmozdítsa a szépirodalmi műveken, a szakirodalmi munkákon, a klasszikus zenén, a képzőművészeti kiállításokon, a rádiós műsorközvetítéseken és a filmiparon keresztül. A szovjet megszállást megtapasztalt, majd a szovjet befolyási övezetbe került közép- és kelet-európai országokban, így Magyarországon is, ez a törekvés nyilvánvalóan különösen nehéznek bizonyult.² Kérdés, hogy a szovjet propagandagépezet által megtett lépések milyen eredményt hoztak.

A kutatóutam során a felsorolt propagandaintézmények közül két fond magyar vonatkozású iratanyagát vizsgáltam meg.

A Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága, vagyis a VOKSZ (Всесоюзное Общество Культурных Связей с границей – ВОКС) szervezetét azzal a céllal hozták létre, hogy a Szovjetunió kétoldalú nemzetközi kulturális kapcsolatait koordinálja, intézményi és személyi szinten egyaránt. Számos országban önálló kirendeltséggel rendelkezett, Magyarország esetében viszont a szovjet diplomáciai képviselő részeként működött: a VOKSZ magyarországi megbízottja tisztviségét a budapesti szovjet nagykövetség első titkára töltötte be az 1945–1956 között, vagyis a képviselő létrehozásától egészen annak megszüntetéséig.

A VOKSZ intézményrendszerének iratanyaga a teljes időszakra (1925–1957) vonatkozóan hozzáférhető, a Magyarországgal kapcsolatos dokumentációs anyag több jegyzékben is fellelhető, és az ügyiratok a levéltári segédletek alapján minden nemzetközi viszonylatban jól kereshetők. Az általam vizsgált szovjet-magyar ügyiratok anyaga (néhány kivételtől eltekintve) jó állapotban maradt fenn, és éves szinten, kronologikusan rendezettek.

A dossziék számos, alapvető információértékkel bíró dokumentumot tartalmaznak: a VOKSZ központi szervei és a magyarországi megbízott közti levélváltásokat, jelentéseket és direktívákat, negyedéves és féléves munkabeszámolókat, amelyek

² A témával kapcsolatban lásd Baráth Magdolna: A Szovjetunióról kialakult és kialakított kép változásai. In: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990. Bp., 2014. 41–76.

segítségével a szervezet magyarországi jelenléte és tevékenysége részletesen rekonstruálható. Az anyagban szép számmal találhatóak a kulturális diplomácia kutatása szempontjából igen értékes, a budapesti szovjet nagykövetség, illetve a rövid ideig működő debreceni és győri szovjet konzulátusok munkatársai által készített értékelések és javaslatok, számos közéleti személyiséggel, írókkal, tudósokkal, művészekkel folytatott beszélgetések leirata, és mindezzel párhuzamosan a magyar tudományos-művészeti élet egy-egy adott területét, vagy éppen egy-egy megye, település kulturális életét elemző, értékelő feljegyzések is. Külön témacsoportot képeznek a VOKSZ képviselőjével és intézményi hálózatával szorosan együttműködő Magyar-Szovjet Társaság budapesti és az országos tagszervezetei tevékenységéről szóló, a barátság-hónapok és más események, rendezvények megszervezésével, visszhangjával, hatásával foglalkozó iratok. Végül a harmadik irattípust a kulturális- és tudományos csereprogramok keretében Magyarországra és a Szovjetunóba szervezett utazások egyéni résztvevőinek és hivatalos küldöttségek úti beszámolóí alkotják.

A szovjet Állami Rádió- és Televízió Bizottság (Государственный Комитет СССР по телевидению и радиовещанию – Гостелерадио) fondjában lévő dokumentáció rendkívül rossz (sérült, folyadékáztatta, töredékes) állapotban maradt fenn. A dokumentumokat ugyan évenként ügyiratokba sorolták, de sajnálatos módon az anyag abszolút rendezetlen, gyakorlatilag „összedobált iratcsomókból” áll (példaként, egy több feljegyzésből álló levélváltás részletei teljesen elszórtan találhatóak meg a dossziékban), és mindebből kifolyólag rendkívül nehezen kutatható.

A levéltár jegyzékei alapján a Rádióbizottság fondja (1933–1991) hatalmas mennyiségű iratanyagot takar: külön állagok őrzik a rádió és a televízió működését irányító szervek, az egyes szakosztályok és szerkesztőségek dokumentumait, munkaanyagait és beszámolóit, valamint a heti és havi rendszerességgel készített műsortervek, a sugárzott adások szövegleiratait. Példaként elég megemlítenünk, hogy a külföldre sugárzott rádióadások főszerkesztősége állagában csak Magyarországra vonatkozóan, az 1942–1964 közötti évekből több mint 2100 dosszié gyűlt össze.

A szovjet propaganda és befolyás kiterjesztése szempontjából, a szovjet-magyar viszonyokat illetően a Bizottság Nemzetközi Kapcsolatok osztálya jegyzékét, a Magyar Rádióval folytatott levelezés iratait tanulmányoztam. A dokumentumok minőségüket és tartalmukat tekintve is gyengének bizonyultak, annak ellenére, hogy a Szovjetunió korán felismerve a rádió tájékoztatáspolitikai jelentőségét, és így a nyomtatott sajtó mellett a rádió ügyét is kiemelt helyen kezelte: a dossziék megszámlálhatatlan táviratot és az egyes hatóságok közti levelezést továbbító, mellékletek nélküli kísérőleveleket tartalmaznak. A legfontosabb irattípusok, mint a felsőbb pártszervekben keletkezett értékelések, utasítások azonban szinte teljes egészében hiányoznak, és a kétoldalú kapcsolatokat meghatározó iratok, vagy a valós munkafolyamatokról tanúskodó levelezések is csak kis számban kerültek elő. A feltárt dokumentumok így egyelőre csak adalékokként szolgálnak a kutatott témában.